

Radništvo i radnički pokreti Zapadne Europe u 19. stoljeću

Franjković, Karla

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:826088>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Karla Franjković

**RADNIŠTVO I RADNIČKI POKRETI
ZAPADNE EUROPE U
19. STOLJEĆU**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

KARLA FRANJKOVIĆ

**RADNIŠTVO I RADNIČKI POKRETI
ZAPADNE EUROPE U
19. STOLJEĆU**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Kristina Milković

Zagreb, 2022.

Sažetak

Rad prikazuje nastanak radničke klase u vrijeme prve industrijske revolucije s naglaskom na Velikoj Britaniji. Prikaz radničke klase obuhvaća njezin društveno-ekonomski i svjetonazorsko-ideološki položaj. U nastavku su izneseni oblici borbe za bolje uvjete rada i života radnika; od fizičke borbe protiv strojeva preko čartizma i sindikalizma do političke borbe putem političkih stranaka i zastupnika u parlamentima Velike Britanije i Njemačke. Nadalje, izložene su teorije o radničkom pokretu socijalista-utopista i znanstveno-revolucionarna teorija Karla Marxa. Nekoliko riječi posvećeno je i anarhističkom pokretu. Na kraju se nalazi prikaz glavnih protagonista i okolnosti u kojima se razvila njemačka socijaldemokracija.

Ključne riječi: industrijska revolucija, radnička klasa, radnički pokreti, komunizam, socijaldemokracija

Abstract

The paper shows the emergence of the working class at the time of the first industrial revolution with an emphasis on Great Britain. The presentation of the working class includes its socio-economic, worldview and ideological position. In the following text, the forms of struggle for better working and living conditions of workers are presented; from the physical struggle against machines through chartism and trade unionism to political struggle through political parties and representatives in the parliaments of Great Britain and Germany. Furthermore, there are presented the theories about the labor movement like social-utopists theories and the scientific-revolutionary theory of Karl Marx. A few words are dedicated to the anarchist movement. At the end, there is a description of the main protagonists and the circumstances in which german social democracy was developed.

Key words: industrial revolution, working class, working movements, communism, social democracy

Sadržaj

1.	Uvod.....	1
2.	Industrijska revolucija i pojava radničke klase početkom 19. stoljeća	2
3.	Obilježja radničke klase	5
3.1.	Prikaz društveno-ekonomskog položaja proletarijata	6
3.2.	Prikaz svjetonazorsko-ideološkog aspekta proletarijata	9
4.	Borba za radnička prava – od čartizma do Pariške komune i Laburističke stranke u Engleskoj	10
5.	Teorije o radničkom pokretu.....	14
6.	August Bebel i početak socijaldemokracije u Njemačkoj.....	19
7.	Zaključak.....	23
8.	Literatura.....	25

1. Uvod

Prva industrijska revolucija krajem 18. i početkom 19. stoljeća je pored brojnih tehničkih izuma iznjedrila i novu društvenu klasu – radništvo ili proletarijat koje čini neizostavan dio društvene povijesti 19. stoljeća. Kako stoji u samom naslovu, tema obuhvaća radništvo na području Zapadne Europe, tj. u Velikoj Britaniji, Njemačkoj i Francuskoj pri čemu je najveća usmjerenost na najindustrijaliziraniju zemlju, Veliku Britaniju. U njoj su se pojavili prvi oblici borbe za bolje uvjete rada i života radnika. Osim raznih oblika radničke organizacije i borbe, ovaj rad donosi prikaz društveno-ekonomskog položaja kao i religijsko-ideološkog aspekta radništva. Malo više prostora zauzima poglavlje s teorijama o radničkom pokretu; od prvotnih teorija socijalista-utopista do znanstvenog socijalizma Karla Marxa. Posljednje poglavlje govori o razvoju parlamentarnog načina borbe za prava radnika vođenog socijalističkim načelima – socijaldemokraciji u Njemačkoj.

Rad se temelji na nekoliko knjiga većinom stranih autora koje su nastale u drugoj polovici 20. stoljeća (uz iznimku *Proletarijata* autora Wenera Sombarta iz 1920.), a u nas su prevedene i izdane u istom razdoblju. Među njima treba istaknuti dvije knjige britanskog povjesničara Erica Hobsbawma *Doba revolucije* i *Doba kapitala*. Korištena je i knjiga *Položaj radničke klase u Engleskoj* njemačkog filozofa i revolucionara Friedricha Engelsa pri čemu su u obzir uzimani neki općeniti podaci i opisi, a izostavljena krajnje kritička autorova osobna razmišljanja. Pored knjiga povijesne tematike, korištene su dvije knjige isključivo sociološke prirode; *Saint-Simon i August Comte* autora Ante Fiamenga te knjiga *Suvremenost klasične sociologije* sociologa Rade Kalanja u svrhu jasnijeg prikaza spomenutih teorija. Knjiga Vladimira Milanovića *August Bebel i borbe u njemačkoj socijaldemokraciji* poslužila je za oblikovanje posljednjeg poglavlja o socijaldemokraciji jer kroz političku biografiju jasno donosi prikaz tadašnje društveno-političke situacije u Njemačkoj. Dakle, uz povijesnu, tema ovog rada obuhvaća sociološku, filozofsku i politološku dimenziju. Pretraživanjem historiografskih djela o radništvu u 19. stoljeću može se uočiti da ova tema nije popularna među suvremenim povjesničarima u usporedbi s nekim drugim temama. Ovo bi mogao biti jedan od odgovora na pitanje zašto je tema relevantna. Drugi odgovor može se dati nakon

razmatranja položaja radnika i radnica danas, a posebno s obzirom na visinu plaća radnika kod privatnih poslodavaca i rad nedjeljom.

2. Industrijska revolucija i pojava radničke klase početkom 19. stoljeća

Industrijska revolucija jedan je od najznačajnijih događaja u povijesti čovječanstva, vrlo kompleksan fenomen čiji su proizvodi i učinci, kako pozitivni tako i negativni, izmijenili tijek povijesti i dotadašnji način života u svim aspektima. U ovome radu potrebno je analizirati industrijsku revoluciju ponajprije kao vremenski, ali i društveno-ekonomski kontekst unutar kojeg se oblikovala nova, radnička klasa (radništvo, proletarijat ili “četvrti stalež”). Ovaj pojam prvi se put spominje u engleskim spisima nakon 1815., a u Francuskoj nakon 1830. godine.¹ Kroz cijeli rad pojam “radnička klasa” odnosi se na društvenu klasu koja se općenito definira kao skupina ljudi s istim materijalnim položajem i koje povezuje svijest o zajedničkoj klasnoj pripadnosti.² Klasa je, uz robovlasništvo, kaste i staleže, jedan od tipova društvene stratifikacije.

Pojam industrijske revolucije potječe od engleskih i francuskih socijalista iz 20-ih godina 19. stoljeća. Započela je u drugoj polovici 18. stoljeća, točnije prema većini povjesničara u 80-im godinama 18. st. (tzv. “prvi veliki uzlet”) u Velikoj Britaniji. Suštinska promjena koju je donijela ova revolucija jest mogućnost uklanjanja ograničenja u proizvodnji dobara poput preindustrijske strukture društva, a s njome nedostatka znanja i tehnologija (oslanjanje na intuiciju), čestih gladi i smrtnosti stanovništva.³ Velika Britanija bila je jedina zemlja u kojoj su postojali preduvjeti za industrijalizaciju dok su je ostale države, u prvom redu Francuska koja je sa Britanijom ipak bila izjednačena u proizvodnji i trgovini, neuspješno pokušavale sustići. Francuska i Njemačka u odnosu na Britaniju prednjačile su po kvaliteti obrazovanja na svim područjima pa tako i u ekonomiji i proizvodnji, no činjenica je da su prvi britanski tehnički izumi – leteći čunak za pređenje J. Kayja (1733.) i rotacijski parni stroj Jamesa Watta (1784.) - bili vrlo skromni, a spomenuti izumitelji radili su samostalno.⁴ Čimbenici koji su Veliku Britaniju učinili predvodnicom industrijske revolucije bili su sljedeći: složena mreža britanske trgovine, srednji

¹Eric J. Hobsbawm, *Doba revolucije: Evropa 1789.-1848.*, prev. Sanja Lovrenčić (Zagreb: Školska knjiga: Stvarnost, 1987), 181.

²“Društvene klase”, u *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

Pristupljeno 1. 9. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16318>

³Hobsbawm, *Doba revolucije*, 43.

⁴*Isto*, 44-45.

sloj u nastajanju, veliki broj seoskih obrta i manufaktura, strojarske vještine Britanaca, oslanjanje na vodenu energiju prije izuma parnog stroja, porast broja stanovnika te povećana potražnja za brojnim proizvodima.⁵ Osobine koje su se odnosile na prve izumitelje bile su smisao za poslovnost i domišljatost dok su inteligencija i oštroumnost smatrane nedovoljnima za postizanje uspjeha.⁶ E. Hobsbawm navodi još jedan, po svemu sudeći, najpresudniji čimbenik u razvoju industrije, a to je orijentacija vlade na profit, akumulaciju kapitala i prilagodbu zakonitostima tržišta (kupovanje robe na najjeftinijem, a prodaja na najskupljem tržištu) što je dovelo do stvaranja tvorničkih sistema u kojima se masovno proizvodila roba.⁷ Takav način organizacije proizvodnje nesumnjivo je vodio u kapitalizam što se na primjeru Velike Britanije jasno vidi kroz dva elementa: pamučnu industriju i kolonijalnu ekspanziju.⁸ Posebno valja istaknuti važnost pamučne industrije, koja je prednjačila unutar tekstilne industrije, kao “prve revolucionarne proizvodnje” i koju je proizvela i poticala kolonijalna prekomorska trgovina.⁹ Zastupljenost pamučne industrije po broju radnika i golemom utjecaju na gospodarstvo zemlje u prvim fazama industrijalizacije može se predočiti i činjenicom da se 30-ih godina 19. st. pojam tvornice ili čak cjelokupne industrije poistovjećivao s njom.¹⁰ Ostale privredne djelatnosti koje su ključne za industrijalizaciju, a time i za razvoj kapitalizma u Britaniji bile su rudarstvo (proizvodnja kamenog ugljena – 1800. iznosila je 90% svjetske proizvodnje i sirovog željeza) te razvoj prometa, ponaprije željeznice koja je nazivana djetetom sjevernoengleskih rudnika kamenog ugljena.¹¹ Za temu ovoga rada nisu toliko relevantni njezini poznati začetnici (Stephenson, Trevithick) i poduzetnici (Hudson, Brassey) koji su na željeznici zarađivali, koliko radnici koji su krčili putove za željezničke tračnice motikama i lopatama, bez strojeva.¹² Uspon željeznice započeo je konstrukcijom prve lokomotive 1814., preko izgradnje prve moderne pruge Stockton-Darlington 1825. nakon čega su uslijedile brojne druge koje povezuju važna središta (primjerice pruga Liverpool-Manchester), a sam vrhunac dostiže unutar samo dvije godine, točnije između 1845. i 1847. kada 576 kompanija dobiva dozvolu za gradnju 14 000 km pruga.¹³

⁵Asa Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, prev. Vesna Pavković (Zagreb:Barbat, 2003), 188.

⁶*Isto*, 189.

⁷Hobsbawm, *Doba revolucije*, 45-46.

⁸*Isto*, 46.

⁹*Isto*, 49.

¹⁰*Isto*, 50.

¹¹*Isto*, 54.

¹²Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 212-213.

¹³*Isto*, 212.

Procesi paralelni industrijalizaciji bili su deagrarizacija i urbanizacija, posebice nakon 1850. godine. Urbanizacija je u to vrijeme obilježila većinu glavnih gradova u Europi poput milijunskih gradova Londona, Pariza, Berlina i Beča i onih sa više stotina tisuća ljudi (Moskva, Petrograd, Liverpool, Manchester). Stanovnici gradova obavljali su različite poslove u skladu sa zahtjevima velike koncentracije ljudi u istima, no nesumnjivo najveći broj novopridošlih ljudi činili su radnici u tvornicama i posluga.¹⁴ Usprkos spomenutoj važnosti pamučne industrije, prema Hobsbawmu, u Britaniji je najbrže rastao broj radnika u teškoj industriji. Zbog takvog gomilanja radnika i kapitala stvarala su se velika poduzeća koja su vladala gradovima i pokrajinama. Tvornicama i poduzećima u početku je rukovodio pojedinac, “gospodar” sa svojom obitelji koja ih je financirala.¹⁵ Poduzeća i tvornice proširivale su se ponovnim investiranjem stečenog profita, stoga se može reći da su prva poduzeća, uz izuzetak onih krupnih, bila sastavni dio tzv. “obiteljskog kapitalizma”. Hobsbawm navodi i broj radnika u najvećoj njemačkoj krupnoj tvrtki vlasnika A. Kruppa iz Essena - 1848. svega 72 radnika, a 1873. 12 000 radnika.¹⁶ Istodobno, Francuska je prolazila kroz svojevrsni paradoks. Usprkos tome što je imala sve potrebne uvjete za kapitalistički razvoj (znanje i inovativnost u svim područjima, od kemijske industrije i bankarstva do fotografije i dizajna), gospodarski razvoj tekao je sporo u usporedbi s Britanijom, a uskoro će se pokazati da zaostaje i za Njemačkom.¹⁷ Ima više razloga zašto je tomu tako. Najznačajniji odnose se na nemogućnost ili pak neznanje kako raspolagati stečenim kapitalom na način da se on više ulagao u proizvodnju luksuzne, umjesto robe za masovnu potrošnju ili pak više u inozemnu nego domaću proizvodnju. Gospodarstvo je praktički počivalo na seljaštvu i sitnoj buržoaziji, a ono što je za ovu temu značajno naglasiti jest mali priljev seljaka, uglavnom bezemljaša, na rad u gradove što također govori da je stanovništvo ravnomjerno raslo u gradu i na selu.¹⁸

Industrijska je revolucija za Englesku bila ono što je za Francusku bila politička revolucija 1789. godine.¹⁹ Njezin najvažniji plod bio je radnički sloj ili proletarijat. Novi način proizvodnje pomoću strojeva, pretvaranje manufaktura u tvornice, istiskivanje sitne buržoazije,

¹⁴Eric J. Hobsbawm, *Doba kapitala: 1848-1875*, prev. Sanja Lovrenčić (Zagreb : Školska knjiga : Stvarnost, 1989), 169.

¹⁵*Isto*, 171.

¹⁶*Isto*, 171.

¹⁷Hobsbawm, *Doba revolucije*, 157.

¹⁸*Isto*, 157-8.

¹⁹Friedrich Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, prev. N. Tomić i N. Bogdanović (Beograd : Prosveta : BIGZ, 1977), 27.

tj. njezino potonuće u proletarijat, doveli su do osnovne i jedine podjele u tadašnjem engleskom društvu – na radnike i kapitaliste ili buržoaziju.²⁰ Proletarijat je postao stalna, postojana klasa što znači da radnici nisu mogli promijeniti svoj društveni položaj i postati dijelom buržoazije. Nisu raspolagali nikakvim vlasništvom, osim vlastite snage za rad. Živjeli su na način da “danas pojedu ono što su jučer zaradili”.²¹ Ova klasa postupno će postajati svjesna svog položaja i svoje važnosti unutar privrednog sustava te će od države zahtijevati povećanje svojih prava. Državu, točnije Veliku Britaniju, u svijetu su predstavljali pripadnici srednje klase kojoj je prioritet bio profit dok se pred tim istim svijetom sramila pokazati, kako tvrdi Engels, rane na tijelu Engleske s kojima je poistovijetio bijedu i težak položaj radničke klase.²²

3. Obilježja radničke klase

Sljedeće poglavlje prikladno je započeti definicijom proletarijata koju na početku svoje knjige *Proletarijat* donosi njemački ekonomist i sociolog W. Sombart:

“Proletarijatom nazivamo onu klasu našeg modernog društva, koju čine nadničari bez privatnog vlasništva, tj. oni dijelovi življa koji (nemajući sredstava za ekonomsku samostalnost) moraju posredstvom slobodnog ugovora prepustiti svoju radnu snagu uz naplatu na izvjesno vrijeme nekom kapitalističkom poduzetniku”.²³

Suvremena definicija proletarijata preuzeta sa Hrvatske enciklopedije glasi:

“Proletarijat (lat. *proletarius*: pripadnik najniže klase rimskih građana), društvena klasa siromašnih radnika, proletera. Kao sinonim za radničku klasu, ugnjetavana klasa najamnih radnika, lišenih vlasništva nad sredstvima za proizvodnju”.²⁴

Nakon usporedbe dviju definicija može se zaključiti da se u periodu od jednog stoljeća shvaćanje ove društvene skupine nije promijenilo. Iako W. Sombart govori o proletarijatu iz njemačke perspektive, a s obzirom da se neznatno razlikuje od opisa kojeg nude drugi autori, njegovo se djelo može uzeti kao polazište za opći prikaz karakteristika radničkog sloja u kontinentalnoj

²⁰*Isto*, 27.

²¹*Isto*, 28.

²²*Isto*, 29.

²³Werner Sombart, *Proletarijat: slike i studije*, prev. M. M. Kosić (Zagreb: Književna naklada Mirka Breyera, 1920), 7.

²⁴“Proletarijat”, u *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 31. 8. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50618>

Europi i Velikoj Britaniji. Opis se može uzeti kao relevantan i zbog toga što je nastao na temelju autorova izravnog promatranja.

3.1. Prikaz društveno-ekonomskog položaja proletarijata

Radni dan tvorničkog radnika započinje u 6:00 sati, od tada pa do 18 ili 19 sati prestaje individualni život pojedinca, on je posvećen isključivo radu i stroju (“ogromnom Molohu”).²⁵ Tijekom kratkotrajne pauze odlazi u obližnju krčmu pojesti kruh, kobasicu ili popiti čašu piva. Radnički obroci često su sadržavali mlaćenicu i krumpir s pokojom čašom piva.²⁶ Ponekad bi užinu donijela supruga u pratnji djece. Nakon završetka radnog dana suviše umoran, ukoliko bi se odupro kušnji da ne svrati u neku krčmu kako bi konačno “progovorio” nakon rada u tvornici, vraća se u svoj radnički stan jedva čekajući da legne u postelju kako bi se odmorio za naredni radni dan.²⁷ Vremena za obavljanje svoje roditeljske uloge radnik ima samo nedjeljom što znači da je žena središte obitelji. Uskoro će i sama početi prvo raditi unutar “moderne” domaće industrije (u sklopu tekstilne industrije) zbog povećanja cijena stanarine i potrepština, a zatim postati radnicom u tvornici na onim dijelovima proizvodnog procesa koji ne zahtijevaju posebne vještine i izobrazbu.²⁸ Radničke nadnice u Britaniji smanjivale su se između 1815. i 1820. (od svih troškova bilo ih je najlakše smanjiti do određene fiziološke granice), a radnicima i njihovim obiteljima dnevno je na raspolaganju bilo svega 2 pennyja. Rast nadnica u Britaniji osjetio se (tek) u 60-im godinama 19. stoljeća. Posebnu pozornost zaslužuju radnički stanovi koji su se, prema novonastaloj europskoj podjeli na kvalitetan (zapadni) i loš (istočni) dio grada nalazili u ovom potonjem. Unutar jedne prostorije živjela je jedna obitelj ili po 11 i više ljudi u dvjema prostorijama.²⁹ U takvim prostorijama nije bilo mjesta za namještaj i stvari koje bi pružile pojedincu ikakvu udobnost, a da se ne govori o mogućnosti individualnog razvoja i ispunjenja želje za samoćom.³⁰ U jednoj se prostoriji kuhalo, glačalo, čistilo, radilo pa čak i rađalo i umiralo dok je izvana dopirao zvuk strojeva i neugodan miris sa ulice ili iz obližnjih kuhinja. Zbog

²⁵Sombart, *Proletarijat*, 33.

²⁶Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 193-4.

²⁷Sombart, *Proletarijat*, 34.

²⁸*Isto*, 35-36.

²⁹*Isto*, 22.

³⁰*Isto*, 20.

prenapučenosti zgrada i blizine stanara često je dolazilo do sporova između odraslih i djece koji su priječili razvoj miroljubivosti, odnosno moralnosti.³¹

Sombart smatra da je položaj radničke klase u Velikoj Britaniji uvelike povoljniji nego u Njemačkoj te je to potvrdio i A. Briggs. Briggs kritizira Engelsa jer nije uzimao u obzir da uvjeti života radnika nisu bili svugdje jednako loši, tj. radnici su se prilagođavali novoj okolini brže nego što je Engels mislio i tvrdio, a ni svi kapitalisti nisu bili puki eksploatatori što će najbolje pokazati primjer Roberta Owena.³² Briggs opovrgava i Engelsovu tvrdnju da je englesko društvo bilo podijeljeno isključivo na kapitaliste i radnike jer je uz njih još postojala upravljačka klasa, koja je uglavnom živjela od zemlje, te aristokracija.³³ Tu je bila i “radnička aristokracija” sačinjena od trgovaca, uredskih radnika i sl. koja će biti jezgra organiziranog sindikalnog pokreta.³⁴ Među radnicima je postojala razlika prema njihovoj profesionalnosti/kvalificiranosti. Tako su postojali radnici na strojevima i njihovi pomagači, zatim mehaničari ili “viša radnička klasa” koja je nadzirala rad strojeva i popravljala ih.³⁵ Između tih triju razina postoje znatne razlike u plaći. Glavni element unutar industrijskog proletarijata činile su etničke manjine, primjerice Irci u Lanchashireu, te su kao takvi zauzimali najnižu i najlošiju poziciju.³⁶

Sljedeći problem s kojim se proletarijat suočavao jest preseljenje velikog dijela radnika na nove lokacije rada, što je bilo uzrokovano promjenama u gospodarstvu, najčešće na njihovu štetu.³⁷ Posljedica je toga miješanje radnika raznih nacionalnosti i potpuni gubitak “zavičaja” u kojem čovjek nema prijatelja ni zajednice kao što je, primjerice, susjedstvo.³⁸ Nesigurnost je zasigurno bila najvažnija karakteristika koja je određivala život radnika u 19. st. ponajprije po pitanju novca kojim je obitelj raspolagala na tjednoj bazi.³⁹ Postojala je stalna bojazan od ekonomskih kriza, bolesti i pandemija koje su harale po industrijskim gradovima (tifus i kolera u 30-im godinama), a zbog financijske bijede nisu mogli razmišljati o većem broju djece. Prijetnja njihovom ostanku na poslu bilo je stalno usavršavanje strojeva koje je moglo nezaposlenima

³¹Isto, 28-29.

³²Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 195.

³³Isto, 195.

³⁴Hobsbawm, *Doba kapitala*, 180.

³⁵Giovani Berta, “Društvene klase i industrijska revolucija”, u *Povijest: Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.-1871.)*, ur. Enrico Cravetto, (Zagreb: Europapress holding, 2008), 326-7.

³⁶Isto, 328-9.

³⁷Hobsbawm, *Doba revolucije*, 179.

³⁸Sombart, *Proletarijat*, 16.

³⁹Hobsbawm, *Doba kapitala*, 176.

ostaviti od nekolicine pa sve do ogromne mase radnika.⁴⁰ Fizička sposobnost počinjala je slabjeti u četrdesetim godinama života nakon čega su radnici i njihove obitelji s djecom bile osuđene na siromaštvo koje se ublažavalo milodarima.⁴¹ Postoje rasprave o tome kolika je zapravo bila kontrola poslodavca nad svojim radnicima. Brojni se autori slažu da je ona bila intenzivna i stroga, a ukoliko se disciplina nije poštovala uslijedile su kazne. Ako bi radnik (posebno se to odnosi na sluge) do 60-ih godina 19. st. raskinuo ugovor s poslodavcem, išao bi u zatvor.⁴² Žene i djeca najmanje su se opirali toj disciplini zbog čega su ih kapitalisti rado zapošljavali. Ključna je činjenica, koju će isticati teoretičari radničkih pokreta, da je radnik izvor svega bogatstva – on gradi kuće, prede sukna, kopa rudnike – čime povećava bogatstvo svojih gospodara i društva u cjelini, a sam nema koristi od toga, on ostaje siromašan.⁴³ Imajući na umu već izložene razlike između industrijskog radništva, Hobsbawm navodi da ih je sve povezivao rastući jaz koji ih je dijelio od srednje klase.⁴⁴ Ona je pristojno živjela u svojim bogato ukrašenim vilama, obrazovala svoju djecu, posjedovala sluge te provodila proces zatvaranja prema dolje dok je istovremeno tražila da vrata prema višoj klasi, aristokraciji, budu uvijek otvorena.⁴⁵ Stalo joj je isključivo do povećanja profita i pobjeđivanja konkurencije što se nerijetko uspoređivalo s ratnim stanjem.⁴⁶ Ono što je radnicima preostalo u navedenim okolnostima jest pobuna ili sukob s kapitalistima, međutim ideja o revoluciji još se nije nazirala.

Zdravstveno stanje radnika je, osim loših stambenih i radnih uvjeta, narušavala navika ispijanja alkohola. Alkoholizam je bio jedan od oblika demoralizacije društva u 19. st. zajedno s mentalnim bolestima, samoubojstvima, prostitucijom i sl. čije su rješenje nudili određeni oblici “samopomoći”.⁴⁷ Gostionica je bila jedina “institucija” uz poneku crkvu u radničkim naseljima gdje su se oni mogli okupljati, družiti, stvarati sindikate za vrijeme kratkotrajnog slobodnog vremena. Ipak, u Londonu je cijelu prvu polovicu 19. st. alkohol bio glavno piće zbog zagađenja vode dok je mlijeko bilo nepreporučljivo za piće i dvostruko skuplje od piva.⁴⁸ Konzumirala su se i žestoka pića. Alkohol je održavao radnike budnima tijekom rada, a davao se i djeci za

⁴⁰Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 125.

⁴¹Hobsbawm, *Doba kapitala*, 177.

⁴²*Isto*, 175.

⁴³Hobsbawm, *Doba revolucije*, 180.

⁴⁴Hobsbawm, *Doba kapitala*, 178-9.

⁴⁵*Isto*, 179.

⁴⁶*Isto*, 176.

⁴⁷Hobsbawm, *Doba revolucije*, 177.

⁴⁸Berta, “Društvene klase i industrijska revolucija”, 343.

umirenje.⁴⁹ Primjer intenzivnog alkoholiziranja zamijećen je kod željezničkih radnika u naseljima Crewe i Swindon.⁵⁰ Brojni su uzroci bolesti kod radnika; nečisti stanovi, loša ishrana, nepostojanje odgovarajuće (i besplatne) zdravstvene zaštite.⁵¹ Kroz godine rada u tvornici, radnicima je slabio vid što je bila posljedica “pređenja na mjul-mašini, pri kome radnik mora prikovati oči na dugi niz finih, paralelnih niti i time ih jako naprezati”.⁵² Tvorničke radnice bile su u vrlo lošoj poziciji po pitanju rađanja djece. One su morale raditi do “samog trenutka porođaja” ili noć prije porođaja zbog velike vjerojatnosti da zbog izbivanja budu zamijenjene drugom radnicom, a nerijetko su se žene porađale u tvornici među strojevima.⁵³ Na posao bi se vraćale svega 8 dana nakon poroda. Engels tvrdi da je tvornički rad još bio povezan s anemijom, bolestima pluća (astma, sušica) uzrokovanim velikom količinom prašine, zatim s prehladama i povišenim tjelesnim temperaturama zbog mokrih odijela te blažim ili težim tjelesnim ozljedama koje su nerijetko vodile do trovanja krvi, odnosno tetanusa.⁵⁴

3.2. Prikaz svjetonazorsko-ideološkog aspekta proletarijata

U razdoblju između 1789. i 1848. u Europi, ponajprije Zapadnoj, prevladavala je opća sekularizacija dok su u filozofskom smislu dominirali liberalizam i racionalizam.⁵⁵ Sekularizacija se očitovala u sukobu znanosti i religije koji se dodatno zaoštio pojavom Darwinove teorije evolucije. Također, obilježile su je težnje svjetovnih institucija da se ukinu crkveni privilegiji i društvene funkcije koje su Crkvi do tada pripadale (obrazovanje, socijalna skrb/pomoć i sl.). Liberalizam je ideologija koja se uvelike oslanja na razum dok religiju i većinu društvenih institucija smatra irelevantnima. Prožet je materijalizmom, empirizmom i individualizmom te je u 19. st. usko vezan uz srednju klasu.⁵⁶ U 19. st. ova se ideologija približava politici, odnosno demokraciji, kroz naglašavanje važnosti individualne slobode pojedinca i predstavničke vlasti, a potom i tolerancije, zaštite manjina itd.⁵⁷ Glavni elementi u

⁴⁹Isto, 344.

⁵⁰Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 214.

⁵¹Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 96-99.

⁵²Isto, 144.

⁵³Isto, 145.

⁵⁴Isto, 147.

⁵⁵Hobsbawm, *Doba revolucije*, 191.

⁵⁶Isto, 200.

⁵⁷„Liberalizam“, u *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 31. 8. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36345>

razvoju tog političkog liberalizma bila su djela francuskog filozofa A. de Tocquevillea i britanskog filozofa J. Stuarta Milla.

Radnička klasa u svojim je počecima smatrana više praznovjernom nego religioznom. Njezino postupno odvajanje od religije bilo je posljedica “nemoći tradicionalnih crkava da izađu na kraj s aglomeracijama [...] u kojima nisu navikle djelovati”.⁵⁸ Ova se tvrdnja svakako može uzeti kao relevantna za promatranje svjetonazora proletarijata te njegovog pristajanja uz socijalističke pokrete sasvim svjetovno orijentirane, a poslije u religioznom smislu poistovjećivane s ateizmom. Uzimajući u obzir činjenicu gdje su radnici provodili slobodno vrijeme, buržoazija je krčme nazivala “radničkim crkvama”. Uglavnom nesvjesno napuštanje religije od strane radništva kulminiralo je u 60-im i 70-im godinama kada su nastupili značajniji socijalistički pokreti.⁵⁹ Radnici nisu postajali ni članovima raznih (protestantskih) sekti koje su se u navedenom razdoblju intenzivno širile. Čartisti i socijalisti u Britaniji podigli su velik broj škola i čitaonica namijenjenih obrazovanju radnika i njihove djece bez ikakvog buržoaskog utjecaja.⁶⁰ Tamo su im bila dostupna filozofska, politička i književna djela socijalističkih nazora, odnosno ona koje je buržoazija odbacivala kao suviše “progresivna” dok su i sami po pitanju morala bili licemjerni.⁶¹ Socijalisti su tako izvršili veliki utjecaj na obrazovanje i (ne)religioznost radnika prevodeći djela francuskih prosvjetitelja, pjesnika romantizma, tadašnjih suvremenih socijalista i filozofa.⁶² To je djelovanje utjecalo na razvoj radničke klasne svijesti te potrebe za borbom protiv kapitala i njegovih posjednika.

4. Borba za radnička prava – od čartizma do Pariške komune i Laburističke stranke u Engleskoj

Prvi oblik radničke pobune u literaturi je zabilježen kao ludistički pokret. Bio je to pokret protiv eksploatacije radnika i borba za smanjenje mehanizacije unutar tekstilne industrije, a očitovao se u uništavanju tkalačkih strojeva. Prvotno je izbio u trima engleskim grofovijama te je kulminirao 1811/12. i 1816./17.⁶³ Najčešće kazne za ovakvo djelovanje bile su smrtne kazne i

⁵⁸Hobsbawm, *Doba revolucije*, 190.

⁵⁹Hobsbawm, *Doba kapitala*, 179.

⁶⁰Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 207.

⁶¹*Isto*, 208.

⁶²*Isto*, 209.

⁶³Berta, “Društvene klase i industrijska revolucija”, 340.

deportacije u kolonije. Isti je pokret poslužio kao uzor za pobunu svilara u Lyonu 1831. i šleskih tkalaca 1844.

Najvažnijim trenutkom u borbi za radnička prava smatra se ozakonjenje sindikata (Trade Unions) 1824. u Velikoj Britaniji. Najbrži rast broja radnika učlanjenih u sindikate zabilježen je između 1870. i 1890. godine.⁶⁴ Taj podatak govori da su prvotnu organizaciju i borbu radnika preuzeli pripadnici “radničke aristokracije” i kvalificirani radnici dok su ideje sindikata slabo dopirale do običnih radnika koje će zapravo pokrenuti čartizam. Čartizmu je prethodio Tvornički zakon (1833.) kojim je uvedena inspekcija koju su kapitalisti, ali i sami radnici, dočekali sa sumnjičavošću.⁶⁵ Godinu dana kasnije donesen je tvornički zakon koji se odnosio na rad djece – zabranjen je rad djece mlađe od 9 godina, djeci između 9 i 13 godina rad je ograničen na 48 sati tjedno dok je dječacima tjedni rad ograničen na 69 sati.⁶⁶ Djeci do 18 godina zabranjen je noćni rad. Zakonom je uvedeno i obvezno školovanje u trajanju od dva sata dnevno.⁶⁷

Čartizam je bio “prvi nezavisni radnički pokret u svijetu, lavina društvenog protesta” čije se postojanje obično smješta u razdoblje od 1838. do 1848.⁶⁸ Njegov program sadržan je u Narodnoj povelji (People’s Charter, 1838.) sa 6 točaka od kojih su najvažnije one koje traže povećanje nadnica i pravo glasa za sve muškarce bez obzira na imovinsko stanje.⁶⁹ Tako je čartizam bio i sredstvo protiv tadašnjeg društveno-političkog poretka. Vodstvo čartističkog pokreta prema zanimanjima Hobsbawm je prikazao na primjeru grada Leedsa: tkalac, tipograf nadničar, knjižar i grebenar vune.⁷⁰ Dakle, riječ je o pokretu radnika koji nije odvojen od sitne buržoazije koja je posebno ratoborna bila između 1837. i 1839.⁷¹ Glavna je krilatica čartista bila: “Politička moć je naše sredstvo, a socijalna sreća naš cilj”.⁷² Sredstva kojima se čartizam koristio bili su štrajkovi i potpisivanje (milijunskih) peticija. Štrajk (obustava rada do ispunjenja određenih zahtjeva) je bio glavni oblik kolektivne borbe radnika koji, da bi postigao neki rezultat, treba organizirano vodstvo i disciplinu. Štrajk je utjelovljivao ne samo proletersku ili

⁶⁴Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 202.

⁶⁵*Isto*, 202.

⁶⁶Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 153.

⁶⁷*Isto*, 153.

⁶⁸Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 201.

⁶⁹*Isto*, 201.

⁷⁰Hobsbawm, *Doba revolucije*, 184.

⁷¹Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 200.

⁷²*Isto*, 205.

klasnu, već i jakobinsku svijest iz 90-ih godina 18. st. koja je utjecala na stvaranje solidarnosti i “ne lomljenje” štrajka.⁷³ Međutim, glavni nedostatak čartizma bila je njegova razjedinjenost (primjerice na pristaše moralne i fizičke sile) što je onemogućilo nastanak značajnijeg štrajka te, u krajnjoj liniji, sam opstanak pokreta. Poraz čartizma usporio je razvoj britanskog socijalističkog pokreta za 50 godina, a istovremeno pokazao kako brojnost i glad cjelokupne radne sirotinje nisu dovoljni za pobunu protiv buržoazije bez čvrste organizacije i ideologije, tj. političke zrelosti, koja bi ih vodila.⁷⁴

Godine 1847. britanski je parlament usvojio Zakon o desetsatnom radnom vremenu (Ten Hours Act) kojim je radno vrijeme u tekstilnoj industriji za žene i djecu smanjeno na 10 sati dnevno. Početkom druge polovice 19. st. prilike za razvoj i jačanje sindikata u Britaniji postale su povoljnije prvenstveno zbog povećanja broja kvalificiranih radnika, poduzetnici su se također počeli organizirati i pojavile su se grupe za pritisak.⁷⁵ Od 1868., kada je osnovan Trades Union Congress, položaj i uloga sindikata postupno su rasli. Tako je 1871. donesen Zakon o radničkim sindikatima te zakon iz 1875. kojeg je donijela vlada Benjamina Disraelija (konzervativci). Od tada se raskid ugovora o radu nije smatrao krivičnim djelom, a pored toga legalizirane su snage koje su trebale spriječavati lomljenje štrajka.⁷⁶

Posebno mjesto u povijesti radničkog pokreta zauzima Pariška komuna u Francuskoj. Usprkos njenom kratkotrajnom postojanju, za brojne je povjesničare ona bila istovremeno herojski i tragičan događaj.⁷⁷ Povijesni događaj koji joj je prethodio bio je poraz Francuske u ratu protiv Pruske i zarobljavanje cara Napoleona III. početkom rujna 1870. kod Sedana. Tri dana kasnije, tj. 4. rujna protivnici autoritarne carske vlasti ušli su unutar gradskih zidina proglašivši republiku i osnovavši Vladu nacionalne obrane.⁷⁸ U Parizu su 8. veljače 1871. na izborima, koje je inicirao ratni pobjednik, pruski kancelar Otto von Bismarck, pobijedili socijalisti pod vodstvom Louisa Blanca dok su na razini cijele zemlje pobijedili monarhisti i Adolphe Thiers, potpisnik katastrofalnog mirovnog ugovora s Njemačkom u Frankfurtu u svibnju 1871. godine.⁷⁹

⁷³Hobsbawm, *Doba revolucije*, 182-3.

⁷⁴*Isto*, 186.

⁷⁵Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 204.

⁷⁶*Isto*, 205.

⁷⁷Hobsbawm, *Doba kapitala*, 135.

⁷⁸Regina Pozzi, “Napoleon III., Drugo Carstvo i Komuna”, u *Povijest:Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.-1871.)*, ur.Enrico Cravetto, (Zagreb: Europapress holding, 2008), 296.

⁷⁹*Isto*, 299.

Izborima je prethodio nastanak Saveza bataljuna nacionalne garde i pripadajućeg mu Centralnog komiteta. Upravo je on poveo ustanak 18. ožujka 1871. koji je doveo do nastanka Pariške komune.⁸⁰ Povod ustanku bila je naredba vlade na čelu s A. Thiersom da se s obližnjeg brda Montmarte povuče topništvo na što su se pučani (činovnici, posluga, krojači, kvalificirani radnici, tipografi, postolari...) pobunili pod vodstvom Nacionalne garde.⁸¹ Vlada i buržoazija napustile su Pariz i sklonile se u Versailles, stoga su vlast u gradu imali načelnici okruga i Nacionalna garda. Socijalisti su vlast prenijeli na Komunalno vijeće Pariza podijeljeno na deset odbora koje je trajalo 54 dana.⁸² Valja istaknuti neka od Komuninih najvažnijih načela; odabir dužnosnika na svim razinama putem izbora, jamstvo slobode pojedinca i slobode savjesti, slobodno izražavanje misli. Od ostalih ciljeva Komune treba spomenuti osnivanje narodne vojske, uvođenje besplatnog, svjetovnog i obveznog školovanja, ukidanje davanja Crkvi, osnivanje ženskih škola.⁸³ Početni uspjeh Komune počeo se slamati 21. svibnja kada je vojska iz Versaillesa ušla u Pariz te je u narednih tjedan dana ubijeno nekoliko desetaka tisuća ljudi, brojne znamenitosti su spaljene, ubijani taoci među kojima i pariški nadbiskup.⁸⁴ Pozzi i Hobsbawm slažu se da je Komuna bila socijalistička revolucija te je s navedenim načelima navijestila nastanak modernog radničkog pokreta. Kroz tadašnju političku prizmu ona je bila “dijete rata i opsade Pariza, odgovor na kapitulaciju” pred pruskim kancelarom Ottom von Bismarckom, začetnikom Drugog Njemačkog Carstva (18. siječanj 1871.).⁸⁵

U Velikoj Britaniji, točnije u gradu Bredfordu, 1893. osnovana je Nezavisna laburistička stranka, a njezin prvi predsjednik bio je škotski socijalist Keir Hardie. Ona se ujedinila s tzv. “Fabijanskim društvom” iz čega je nastao Odbor predstavnika rada koji će se početkom 20. st. preimenovati u Laburističku stranku.⁸⁶ Ta je stranka 1906. ušla u Parlament osvojivši 29 mjesta te je uspješno surađivala sa sindikatima čiji se broj članova sve više povećavao (od 800 tisuća 1888. do 4 milijuna 1914.).⁸⁷

⁸⁰*Isto*, 300.

⁸¹*Isto*, 300.

⁸²*Isto*, 304.

⁸³*Isto*, 304.

⁸⁴*Isto*, 305.

⁸⁵Hobsbawm, *Doba kapitala*, 136.

⁸⁶Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 205.

⁸⁷*Isto*, 205-6.

5. Teorije o radničkom pokretu

Sljedeće poglavlje donosi kronološki pregled najpoznatijih i najvažnijih teoretičara, njihovih koncepcija socijalizma i radničkog pokreta, a koji o istome progovaraju iz filozofske, ekonomske, sociološke i politološke perspektive.

Henry de Saint-Simon (1760.-1825.) francuski je filozof koji je ostao upamćen kao duhovni tvorac suvremene sociologije i začetnik tzv. “utopijskog socijalizma”. Nije izravno sudjelovao u Francuskoj revoluciji 1789., no čvrsto je stao uz njene ideje u borbi protiv feudalne aristokracije. On nije poznavao pojam “proletarijat” kao ni položaj najamnih radnika, već samo pojam industrijalaca ili proizvođača koje sačinjavaju zemljoradnici, tvorničari i trgovci, zatim učenjaci, umjetnici i zanatlije.⁸⁸ Unutar skupine industrijalaca razlikovao je i ljude zaposlene kod tvorničara i trgovaca što je najbliže poimanju radnika koji su predmet ovog rada.⁸⁹ Nasuprot klase proizvođača nalazi se klasa besposličara ili parazita koju čine plemići i teolozi. Prije revolucije, uz ove dvije klase, postojala je i klasa građana (buržoazije) koja je zastupala liberalne stavove. Upravo je buržoazija imala najveću korist od političke revolucije 1789. postavši bogataškom, poduzetničkom klasom na rukovodećim položajima i koja od tada živi na račun industrijalaca.⁹⁰ Saint-Simon pozivao je na borbu protiv parazita i uvjeravao u mogućnost preuzimanja političke vlasti od strane industrijalaca, no postavlja se pitanje je li pritom mislio na revoluciju. Postoje višetruke rasprave o Saint-Simonovom stavu prema revoluciji – političku revoluciju 1789. smatrao je opravdanom i nužnom dok je po pitanju borbe između dviju klasa preferirao miroljubiva sredstva, odnosno odluka o provedbi nasilne revolucije ovisi o konkretnim društvenim okolnostima.⁹¹ Na kraju, uništavanje vladavine besposličara valja povezati s idejom o ukidanju države, ustanove putem koje paraziti drže ostali dio društva u potlačenom položaju. Nakon pobjede radnika, rukovodeće položaje u novom društvu zauzet će najsposobniji i najmoralniji (znanstvenici i industrijalci) te će oni upravljati besplatno svom imovinom u interesu sreće i blagostanja klase radnika.⁹² Među sljedbenicima Saint-Simona bili su brojni bankari jer je njima namijenio izvršnu vlast, tj. raspodjelu dobara prema racionalnom i društveno

⁸⁸ Ante Fiamengo, *Saint-Simon i August Comte* (Zagreb : Naprijed, 1987), 58.

⁸⁹ *Isto*, 59.

⁹⁰ *Isto*, 61.

⁹¹ *Isto*, 71.

⁹² *Isto*, 74.

korisnom planu.⁹³ Iako sam to ne ističe, ovakva se Saint-Simonova vizija s pravom smatra pretečom komunizma jer će uništenje države i klase besposličara dovesti do postojanja samo jedne klase.⁹⁴

Charles Fourier (1772.-1837.) je francuski socijalist-utopist poznat po teoriji o “falansterijama”. Radi se o zajednicama do 1620 ljudi koje posjeduju sve što je potrebno za život, a žive od uzgoja stoke.⁹⁵ O spajanju pojedinih falansterija odlučuje “velečelnik” koji živi u Istanbulu. Tijekom života Fourier nije uspio osnovati nijednu takvu zajednicu. Iako je njegova koncepcija pomalo apstraktna, Fourier je uvelike utjecao na marksiste svojim tumačenjem rada kao “procesa samoostvarenja”.⁹⁶ Robert Owen (1771.-1858.) bio je direktor i suvlasnik jedne od najvećih predionica u Škotskoj. Od 1800. do 1824. napravio je nekoliko značajnih pomaka u odnosima prema radništvu u New Lanarku; ograničio je rad djece, smanjio broj radnih sati, osnovao zdravstvenu pomoć, podigao zgrade za rekreaciju i zajedničko mjesto za objed.⁹⁷ Rad je za njega bio “jedini izvor i jedina racionalna jedinica za ocjenu vrijednosti”.⁹⁸ Bio je veliki zagovornik radničkog zadrugarstva kao jedine metode udruživanja i uzorne socijalne strukture, a protivio se revoluciji i općem pravu glasa. Smatrao je da bi to pravo umanjilo radničku solidarnost i povećalo izolaciju pojedinaca koju je smatrao najvećom preprekom u ostvarenju ljudske sreće.⁹⁹ Glavni je nedostatak iznesenih teorija socijalista-utopista bio taj što su one dopirale isključivo do obrazovanih ljudi, a ne do samih radnika.¹⁰⁰ Pojedine zamisli ostvarivale su se izvan Europe, a sami teoretičari, kako se može vidjeti, nemaju jedinstven stav kada je riječ o nasilnoj revoluciji.

Karl Marx (1818.-1883.) bio je njemački filozof, ekonomist i teoretičar revolucije, odnosno “veliki pobunjenik svoga stoljeća”. Među njegovim suvremenicima postojale su rasprave o tome je li bio sociolog ili je njegova misao obuhvaćala i ekonomiju, povijest, psihologiju itd. Njegovo djelo prožeto je trima utjecajima: njemački filozof Hegel i njegova

⁹³Bruno Bongiovanni, „Rođenje socijalističkog pokreta“ u *Povijest:Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.-1871.)*, ur. Enrico Cravetto, (Zagreb: Europapress holding, 2008), 361.

⁹⁴Fiamengo, *Saint-Simon i August Comte*, 75-76.

⁹⁵Bongiovanni, „Rođenje socijalističkog pokreta“, 364-5.

⁹⁶*Isto*, 367.

⁹⁷*Isto*, 369.

⁹⁸*Isto*, 369.

⁹⁹*Isto*, 370.

¹⁰⁰Hobsbawm, *Doba revolucije*, 206.

dijalektička metoda, zatim francuska socijalistička misao (od Saint-Simona do Proudhona) i politička ekonomija u Engleskoj (Smith i Ricardo).¹⁰¹ Za temu ovog rada najrelevantniji je ovaj posljednji, tj. Marxova kritika političke ekonomije koja je ekonomske zakone poistovijetila s prirodnim zakonima društvenog razvoja.¹⁰² Društva su tijekom povijesti prošla kroz različite stadije – robovlasnički, feudalni i kapitalistički – u kojima su postojale proturječnosti između proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Ona klasa koja raspolaže sredstvima za proizvodnju ujedno posjeduje i sredstva za duhovnu proizvodnju.¹⁰³ Ovo čini temelj njegovog materijalističkog shvaćanja povijesti čiji je sastavni dio i sljedeće tumačenje:

“Na izvjesnom stupnju svog razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u proturječnost s postojećim odnosima proizvodnje ili [...] s odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotad kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije.”¹⁰⁴

Kritika kapitalizma izložena je u Marxovom djelu *Kapital*. Kapitalizam se razvio prevladavanjem feudalizma kroz proces akumulacije kapitala koja je razdvojila proizvođača od sredstava za proizvodnju.¹⁰⁵ Također, akumulacija kapitala stvorila je društvo sastavljeno od dviju suprotstavljenih klasa: klase vlasnika sredstava za proizvodnju (buržoazija ili konkretnije kapitalisti) i klase onih koji raspolažu samo vlastitom radnom snagom (proletarijat).¹⁰⁶ Za razliku od kmeta u feudalnom sustavu, radnik u kapitalističkoj tvornici je slobodan čovjek. Marxov suradnik Friedrich Engels (1820.-1895.) u svojoj usporedbi najamnog radnika u kapitalizmu i kmeta u feudalizmu, između ostalog, govori da se oni nalaze u sličnom (robovskom) položaju, ali je položaj prvoga gori, štoviše jer je njegovo ropstvo “licemjerno i prikriveno” te je njegova sloboda prividna.¹⁰⁷ Odnos među klasama posredovan je novcem i karakteriziran izrabljivanjem drugih od strane prvih. Izrabljivanje ili eksploataciju radnika Marx je promatrao kroz cjelokupan proces proizvodnje – na početku kapitalist ono što posjeduje, a među time je i radna snaga, pretvara u robu nužnu za proizvodnju robe za tržište. Dok obrađuje sirovine, radnik proizvodi vrijednost koja je veća od vrijednosti prvobitno uloženog kapitala čime nastaje “višak

¹⁰¹Rade Kalanj, *Suvremenost klasične sociologije* (Zagreb:Politička kultura, 2005), 124.

¹⁰²*Isto*, 125.

¹⁰³*Isto*, 126.

¹⁰⁴*Isto*, 127.

¹⁰⁵*Isto*, 131.

¹⁰⁶*Isto*, 131.

¹⁰⁷Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 164.

vrijednosti”.¹⁰⁸ Taj višak kapitalist prisvaja sebi i njime raspolaže po volji, stoga se višak sada naziva “profit”. Kritika političke ekonomije nastala je zbog toga što ona ignorira opisano stanje te ga smatra prirodnim.¹⁰⁹ Marxov je stav da bi radnici trebali biti plaćeni po učinku s čime se Hobsbawm ne slaže jer se na taj način poslodavcu pruža mogućnost da lako smanji plaću do razine koju sam smatra odgovarajućom.¹¹⁰ Nadalje, u kapitalizmu je kroz podjelu rada došlo do otuđenja čovjeka. Ono se očituje kroz sukob s vlastitom biti koja se pojedincu nadaje kao izvanjska, porobljivačka moć koja je svojstvena samo kapitalističkom sustavu.¹¹¹ Kako stati na kraj eksploataciji i postoji li takav način proizvodnje u kojem nema sukoba između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje? Postoji, u komunističkom društvu koje može ostvariti isključivo proletarijat putem revolucije. U takvom društvu nestat će svaki oblik izrabljivanja čovjeka te će on imati mogućnost ispuniti sve svoje potencijale.¹¹² Između revolucije i ostvarenja besklasnog društva Marx predviđa dugotrajno razdoblje “diktature proletarijata” jer će sa privatnim vlasništvom biti potpuno ukinuta i država koja je privatno vlasništvo birokracije i klasna tvorevina.¹¹³ Revolucija se trebala dogoditi u razvijenim kapitalističkim zemljama tijekom jedne od ekonomskih kriza. Međutim, Marx i Engles nisu isključivali ni rusku revoluciju koja bi mogla biti znak za početak revolucije na Zapadu čime bi Rusija od seoske zemlje postala komunističkom preskačući stadij kapitalizma.¹¹⁴ To se mišljenje posebno raširilo šezdesetih godina 19. stoljeća.

Marx je revoluciju smatrao povijesno nužnom jer kapitalizam stvara vlastite grobare. Viziju revolucije izložio je u *Manifestu komunističke partije* (1848.) zajedno sa F. Engelsom koji je napisao nacrt *Manifesta* te izdao njegova dva toma nakon Marxove smrti. Komunisti su u tom djelu prikazani kao borci protiv aktualne socijalne i političke situacije, sukobljavaju se s vlasništvom bilo koje vrste, ali i surađuju s demokratskim strankama.¹¹⁵ Nakon što sruši vlast buržoazije, proletarijat će zapravo osvojiti demokraciju, tj. radnička država bit će plod osvajanja demokracije.¹¹⁶ U svojoj borbi proletarijat nema što za izgubiti osim svojih okova. *Manifest*

¹⁰⁸Kalanj, *Suvremenost klasične sociologije*, 133.

¹⁰⁹*Isto*, 133.

¹¹⁰Hobsbawm, *Doba kapitala*, 175.

¹¹¹Kalanj, *Suvremenost klasične sociologije*, 128.

¹¹²*Isto*, 135.

¹¹³*Isto*, 136.

¹¹⁴Hobsbawm, *Doba kapitala*, 128.

¹¹⁵Bongiovanni, „Rođenje socijalističkog pokreta“, 391.

¹¹⁶*Isto*, 392.

završava poznatom rečenicom: “PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!”.¹¹⁷ Marx je svoj znanstveni socijalizam izgradio na temelju opisanog utopijskog socijalizma Saint-Simona, Fouriera i Owena koji pak proletarijat nisu smatrali samostalnom i sposobnom klasom da izvede revoluciju, stoga se Marxu uz ekonomski determinizam zamjera odbacivanje političke akcije te prihvaćanje isključivo revolucionarne akcije. Uz to, jedno od najvećih imena klasične sociologije, Max Weber, proširio je Marxovu klasnu teoriju uvođenjem društvenog statusa i moći kao čimbenika društvene nejednakosti. Marxovom materijalističkom shvaćanju povijesti, koje je monokauzalno, Weber je dodao važnost kulturnih elemenata i ideja koje zajedno sa ekonomskom sferom proizvode brojne društvene učinke.¹¹⁸ Kalanj navodi pretpostavku da je do “demoniziranja” Marxa kao ideologa komunističkog pokreta, koji se pokazao vrlo okrutnim i totalitarističkim kroz cijelo 20. st., došlo zbog “teorijske nedorečenosti” njegovih pojmova što je rezultiralo time da se Karl Marx povezuje isključivo uz ideologiju, a ne uz znanost.¹¹⁹

Opoziciju Marxu činio je anarhizam kojeg su utemeljili P. J. Proudhon i M. Bakunjin u 60-im godinama. Prvi je bio francuski tipograf antisemitski usmjeren, a zalagao se za osnivanje malih grupa proizvođača te za ukidanje svake vlasti. Bakunjin je bio ruski aristokrat i politički agitator, žestoki zagovornik revolucije. Uspješno je širio anarhističke ideje Francuskom, Španjolskom, Švicarskom i dijelom Italije.¹²⁰ Ukratko, anarhisti se zalažu za oslobađanje pojedinca ukidanjem svih oblika prinude, ponajprije države, Crkve i religije općenito, vojske, kapitalizma. Anarhistički je pokret prevladan od strane marksista unutar radničkog pokreta nakon čega je pristupio radikalnom djelovanju nalik na terorizam (atentati na francuskog i američkog predsjednika, austrijsku caricu Elizabetu I. itd.) do potpunog razlaza početkom 20. stoljeća.¹²¹

¹¹⁷Isto. 391.

¹¹⁸Kalanj, *Suvremenost klasične sociologije*, 202.

¹¹⁹Isto, 136.

¹²⁰Hobsbawm, *Doba kapitala*, 130.

¹²¹Renato Monteleone, „Radnički pokret i Druga internacionala“ u *Povijest: Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.-1914.)*, ur. Enrico Cravetto, (Zagreb: Europapress holding, 2008), 272-3.

6. August Bebel i početak socijaldemokracije u Njemačkoj

Nakon iznesenih revolucionarnih teorija o rješenju problema radnika, red je prikazati nerevolucionarni način borbe, odnosno politiku sa socijalističkom tradicijom koja djeluje oslanjajući se na parlamentarnu demokraciju – socijaldemokraciju.

Faza visoke industrijalizacije u njemačkim zemljama dostignuta je dvadeset godina prije stvaranja Drugog Njemačkog Carstva, dakle između 50-ih i 70-ih godina 19. stoljeća.¹²² U tom je razdoblju čitav sustav njemačkog obrazovanja bio orijentiran na unaprijeđenje industrije kroz osnivanje posebnih srednjih škola, tzv. *realschule*, usmjerenih na stvaranje kvalificiranih radnika.¹²³ Ubrzana industrijalizacija Njemačke može se promatrati kroz brojne statističke podatke - jedan od njih je ogroman rast broja parnih strojeva tako što je on izjednačen sa Britanijom, a premašio je Francusku, u razdoblju od dvadeset godina.¹²⁴ Ovakvo gospodarsko stanje bilo je posljedica “realne politike” započete u njemačkim zemljama nakon 1848., zatim odmaka od ratova koji su se vodili u navedenom razdoblju (ponajprije Krimskog rata 1853.-1856.).¹²⁵ Važan faktor za industrijski napredak bilo je stvaranje privatnih poduzeća koja su se mogla razviti nakon ukidanja gildi i cehova koji su sa svojim načelima pobijanja konkurencije kroz dugo povijesno razdoblje nadzirali obrtničku proizvodnju.¹²⁶ Njemački su gradovi, poput engleskih, imali komunalnih problema, pojavljivale su se epidemije uslijed preseljenja seoskog stanovništva na (tvornički) rad u gradove. Odgovor na to socijalno pitanje, koje će se poistovijetiti sa radničkim pitanjem, bilo je stvaranje komunalne uprave i životnog osiguranja.¹²⁷ U poglavlju o obilježjima radničke klase izneseno je mišljenje da je položaj radnika u Britaniji bolji nego onih u njemačkim zemljama. To je točno s obzirom na činjenicu da radni dan tvorničkih radnika na prostoru cjelokupne njemačke države zakonski nije bio reguliran sve do Prvog svjetskog rata.¹²⁸

Oko 1850. položaj radnika u njemačkim zemljama bio je loš. Nisu se mogli slobodno kretati, morali su posjedovati posebne putovnice, putem su prosili, išli su samo u tvornice i

¹²²Urf Dirlmeier et al., *Povijest Njemačke*, prev. Vlatka Ana Laco i Sonja Perković (Zagreb: Barbat, 1999), 170.

¹²³Hobsbawm, *Doba kapitala*, 41-42.

¹²⁴*Isto*, 40.

¹²⁵Dirlmeier et al., *Povijest Njemačke*, 170.

¹²⁶Hobsbawm, *Doba kapitala*, 36.

¹²⁷Dirlmeier et al., *Povijest Njemačke*, 171-2.

¹²⁸*Isto*, 173-4.

krčme, a prvotne radničke udruge imale su izrazito vjerski karakter i na čelu im je bio svećenik, dakle bile su bez socijalističkog utjecaja.¹²⁹ Prva značajnija radnička organizacija “Sveopći njemački radnički savez” osnovana je 1863. u Leipzigu. Na njenom je čelu bio Ferdinand Lassalle koji je izložio ideju o radničkim kooperacijama te zahtjev za općim biračkim pravom za muškarce i žene.¹³⁰ Radnička udruženja postojala su u većini njemačkih država te su se ona ujedinila 1863. u Frankfurtu. Iako je ozbiljno razmatrala radničke probleme, ovu antilasalovski usmjerenu organizaciju potpomagala je buržoazija.¹³¹ Sličan cilj kao Lassalle imao je August Bebel, središnja ličnost njemačke socijaldemokracije iz Deutza, koji je proživio revoluciju 1848. te nakon njenog gušenja povratak pod “feudalnu čizmu” i reakciju koju će kroz svoje djelovanje oštro napadati. Nakon završetka osnovne škole, umjesto daljnjeg obrazovanja za inženjera, radio je kao šegrt u radionici često se seleći što mu je omogućilo stjecanje novih znanja.¹³² Bebel je 1862. došao u dodir sa Wilhelmom Liebknechtom, bliskim Marxovim suradnikom, koji je ubrzao Bebelov prijelaz na socijalistička stajališta. Glavni zahtjevi koje su radnička udruženja sa Bebelom postavljala bili su sljedeći: opće biračko pravo, uvođenje narodne vojske, demokratizacija, odvajanje škole od Crkve i školska reforma, razni zahtjevi za poboljšanje radničkog položaja.¹³³ Politički kontekst unutar kojeg se socijaldemokracija razvijala i unutar kojeg su se događala previranja u njemačkom radničkom pokretu jest vladavina kancelara Otta von Bismarcka (1862.-1890.) koji je vješto upravljao buržoazijom, na vanjskopolitičkom planu stvarao saveze koji će mu omogućiti ujedinjenje njemačkih zemalja te provodio mjere protiv socijalista koji su ga smatrali okupatorom i imperijalistom što će najviše do izražaja doći tijekom francusko-pruskog rata (1870.-1871.). Socijaldemokrati su od strane konzervativnih krugova nazivani “kalfama bez domovine”.¹³⁴ Bez obzira na mjere protiv socijaldemokrata, Bismarck je u povijesti ostao upamćen kao tvorac uzorne socijalne politike (državnog socijalizma) donijevši zakone o socijalnoj skrbi te osiguranje u slučaju nesreća i bolesti.¹³⁵

Bebel i Liebknecht su, nakon osnivanja Sjevernonjemačkog saveza 1867., izabrani kao jedini predstavnici radnika u Sjevernonjemačkom parlamentu. Tamo su uglavnom istupali protiv

¹²⁹Vladimir Milanović, *August Bebel i borbe u njemačkoj socijaldemokraciji* (Beograd:Rad, 1954), 19-20.

¹³⁰*Isto*, 27.

¹³¹*Isto*, 26.

¹³²*Isto*, 15-16.

¹³³*Isto*, 31.

¹³⁴Hobsbawm, *Doba kapitala*, 79.

¹³⁵Bruno Bongiovanni, “Doba imperijalizma:povijesna slika” u *Povijest:Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.-1914.)*, ur. Enrico Cravetto, (Zagreb: Europapress holding, 2008), 29-30.

ujedinjenja Njemačke vojnim putem što će zemlju pretvoriti u vojarnu i ukinuti svako narodno pravo, tj. bili su protiv vojne obveze i militarizma.¹³⁶ Iste je godine na jednoj skupštini Bebel iznio zahtjev za uvođenjem desetosatnog radnog dana, ukidanje rada nedjeljom, uvođenje zakona o radničkim savezima kao i radničkog osiguranja.¹³⁷ Borba za ostvarenje ovih zahtjeva bila je onemogućena spomenutom političkom situacijom (djelovanje Bismarcka i buržoazije protiv socijalizma) i razjedinjenošću radničkog pokreta kojemu su pridonosili Lassalleovi nasljednici. Pitanje je zašto su sprječavali prijeko potrebno ujedinjenje dviju frakcija – Bebel je smatrao da su posrijedi bili osobni stavovi lasalovaca, ali nije isključio ni mogućnost da su oni vladini agenti unutar radničkih saveza.¹³⁸

Postupno su se iz Općeg radničkog saveza u nemalom broju izdvajali disidenti koji su pristajali uz Bebela i njegovu ideju o stvaranju jedinstvene radničke stranke s marksističkim i internacionalističkim obilježjima. Na kongresu u kolovozu 1869. u Eisenachu izbačeni su lasalovi pristaše te je, nakon rasprave o stupnju centralizacije stranke, donesen program koji je uz već spomenute zahtjeve naglašavao važnost ukidanja ekonomske ovisnosti radnika o poslodavcu, potrebu da se najamni rad zamjeni zadružnim radom te da je socijalno pitanje radnika moguće riješiti samo unutar demokratske države.¹³⁹ Obradiva zemlja treba postati zajedničko vlasništvo koju će država davati u zakup poljoprivrednim zadrugama.¹⁴⁰ Ubrzo nakon kongresa, Savez njemačkih radničkih udruženja sa svojih 10 000 članova bio je raspušten i priključen Socijaldemokratskoj radničkoj partiji.¹⁴¹

Za vrijeme francusko-pruskog rata socijaldemokrati oštro su osuđivali njemačko pripajanje pokrajina Alsace i Lorraine, a ponajviše Bismarckovu pomoć francuskoj vladi u gušenju Pariške komune.¹⁴² U parlamentu su odbijali glasati za financiranje ratnih operacija zbog čega je Centralni komitet partije neko vrijeme bio interniran u Hubertusburgu, a Bebel zatvoren na 102 dana. Na kongresu u Gothi 1875. usvojen je program čija je temeljna teza bila Lassalova teza o revolucionarnoj radničkoj klasi nasuprot ostalim klasama koje su konzervativne i sklone aristokraciji. Uz to, radnička borba promatrana je s Lassaleovog nacionalističkog, a ne

¹³⁶Milanović, *August Bebel i borbe u njemačkoj socijaldemokraciji*, 32-33.

¹³⁷*Isto*, 36.

¹³⁸*Isto*, 39.

¹³⁹*Isto*, 43.

¹⁴⁰*Isto*, 45.

¹⁴¹*Isto*, 44.

¹⁴²*Isto*, 51.

marksističkog internacionalističkog stajališta.¹⁴³ Očekivano, Marx i Engels reagirali su s razočaranjem na činjenicu da u socijaldemokratskom programu kojem su pružili bezrezervnu podršku sada prevladava stajalište njihovog protivnika. Međutim, prepoznali su značaj ovog ustupka lasalovcima, a to je bila pojava konačno jedinstvene, masovne radničke organizacije koja je dodatno podigla Bebelovo samopouzdanje u njegovom parlamentarnom radu nasuprot svim konzervativskim opstrukcijama.¹⁴⁴ Iste je godine Socijaldemokratska radnička partija preimenovana u Socijaldemokratsku partiju Njemačke (SPD).¹⁴⁵ Prema riječima jednog socijaldemokrata, Bebel je za popuštanje lasalovcima okrivio Liebknechta, no ostaje otvorenim pitanje u kolikoj je mjeri za ujedinjenje “zaslužan” oportunistama samih vođa, a koliko interes radništva?¹⁴⁶ Na predstojećim je izborima za Reichstag 1875. SPD osvojio 12 mandata s dobivenih gotovo pola milijuna glasova. U toj predizbornoj kampanji Bebel je posebno isticao ekonomsku, društvenu i političku ravnopravnost žena i muškaraca.¹⁴⁷ Jačanje socijademokracije ujedinilo je buržoaziju i aristokraciju na čelu s Bismarckom zbog čega su mnogi socijaldemokrati izjednačeni s kriminalcima te osuđivani na dugotrajne zatvorske kazne, uključujući ponovno i Bebela. Teretilo ih se i za organiziranje dvaju atentata na cara Vilima II.¹⁴⁸ Nakon teških političkih progona, socijademokracija će se ponovno naći na raskrižju između revolucionarnog i reformističkog puta što će kulminirati njezinom podjelom pred kraj Prvog svjetskog rata. Bez obzira na burnu i kompleksnu povijest, njemačka socijademokracija za radnička se prava borila isključujući svako nasilje, tek načelno spominjući revoluciju, čime je uspješno ušla među radničke mase i postala uzor međunarodnom radničkom pokretu.¹⁴⁹

¹⁴³*Isto*, 58.

¹⁴⁴*Isto*, 59-60.

¹⁴⁵Renato Monteleone, “Radnički pokret i Druga internacionala”, u *Povijest: Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.-1914.)*, ur.Enrico Cravetto, (Zagreb: Europapress holding, 2008), 252.

¹⁴⁶Milanović, *August Bebel i borbe u njemačkoj socijademokraciji*, 59.

¹⁴⁷*Isto*, 61.

¹⁴⁸*Isto*, 63-64.

¹⁴⁹Monteleone, “Radnički pokret i Druga internacionala”, 252.

7. Zaključak

Radništvo je kao posebna društvena klasa produkt industrijske revolucije i tvorničkog rada razvijenog prvotno u Velikoj Britaniji, a zatim u ostalim državama Zapadne Europe krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Brz i masovan dolazak ljudi na industrijski rad u gradove utjecao je na nemogućnost izgradnje prikladne infrastrukture (čistoće ulica, opskrbe vodom, kanalizacije...) u dijelovima gradova gdje su se radnici nastanjivali sa svojim obiteljima. Posljedica je toga bio težak život radnika u siromašnim, prljavim četvrtima. Isprva je hranitelj obitelji bio otac, no daljnim unaprjeđivanjem industrijske proizvodnje vlasnici tvornica počeli su zapošljavati žene i djecu. Najveći problem s kojim su se radnici suočavali bilo je dugo radno vrijeme (do 12 ili 13 sati dnevno) i vrlo niske nadnice koje su se često spuštale do fiziološkog minimuma, stoga je glavno obilježje života radnika bila nesigurnost u to što će donijeti sutra. Nasuprot radničkoj klasi nalazila se buržoazija, odnosno klasa građana koji su posjedovali tvornice, urede, zemlju i poduzeća te koji su živjeli raskošnim životom i školovali svoju djecu, a svoj status iskazivali su time što su imali poslugu. Većina se autora slaže da tu klasu nije zanimalo kako njihovi radnici žive, već samo način na koji će povećati profit (svoju pokretačku snagu) i pobjediti konkurenciju.

U takvim uvjetima rada i života radnicima nije preostalo ništa drugo nego da se pobune. Prvi oblici pobune odnosili su se na uništavanje strojeva što je rezultiralo smrtnim kaznama ili deportacijama u kolonije. U dvadesetim godinama 19. st. u Britaniji je ozakonjena sindikalna borba na čelu s kvalificiranim majstorima i tzv. radničkom aristokracijom. Politička zrelost radničke klase koja je dovela do čvrste organizacije za borbu za vlastita prava postignuta je u drugoj polovici stoljeća kada se afirmira radnička solidarnost na internacionalnoj razini, dolazi do stvaranja političkih stranaka koje se bore kroz parlamentarnu djelatnost (Laburistička stranka u Velikoj Britaniji i Socijaldemokratska partija Njemačke) te nastaju pokušaji stvaranja proleterske države (Pariška komuna). Radnički položaj promatrali su brojni teoretičari tog razdoblja. Najvažniji među njima je Karl Marx koji je sa suradnikom Friedrichom Engelsom u *Komunističkom manifestu* (1848.) razradio teoriju proleterske revolucije koja treba dovesti do besklasnog, komunističkog društva lišenog svakog oblika izrabljivanja. Profit, odnosno kapital kojeg je posjedovala buržoazija bio je temelj izrabljivanja radnika koji su posjedovali samo svoju radnu snagu. Rade Kalanj u knjizi *Suvremenost klasične sociologije* na kraju prikaza Marxove

teorije ukazuje na razliku između pojma “socijalizam” koji podrazumjeva reforme odozgo, tj. misao da će se stanje popraviti reformama i u suradnji s buržoazijom na što se uglavnom oslanjala socijaldemokracija. Komunizam je pretpostavljao radnički pokret i provođenje radikalnih reformi odozdo, odnosno revolucije. Dosadašnja je povijest, posebice ona 20. st. pokazala okrutnost i totalitaristički karakter komunističkog poretka koji je u različitim zemljama zadobio različite oblike. Međutim, ni u jednoj od bivših komunističkih zemalja nije realiziran onaj tip društva kakvog je predviđao Marx, stoga bi se moglo reći da se i u njegovom slučaju radi o utopističkom shvaćanju.

8. Literatura

1. Berta, Giovanni. "Društvene klase i industrijska revolucija". u *Povijest: Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.-1871.)*, uredio Enrico Cravetto, 309-347. Zagreb: Europapress holding, 2008.
2. Bongiovanni, Bruno. "Rođenje socijalističkog pokreta". u *Povijest: Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.-1871.)*, uredio Enrico Cravetto, 348-392. Zagreb: Europapress holding, 2008.
3. Bongiovanni, Bruno. "Doba imperijalizma: povijesna slika". u *Povijest: Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.-1914.)*, uredio Enrico Cravetto, 29-51. Zagreb: Europapress holding, 2008.
4. Briggs, Asa. *Socijalna povijest Engleske*. Prevela Vesna Pavković. Zagreb: Barbat, 2003.
5. Dirlmeier, Ulf; Gestrich, Andreas; Herrmann, Ulrich; Hinrichs, Ernst; Kleßmann, Christoph; Reulecke, Jürgen. *Povijest Njemačke*. Prevele Vlatka Ana Laco i Sonja Perković. Zagreb: Barbat, 1999.
6. Engels, Friedrich. *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Preveli N. Tomić i N. Bogdanović. Beograd: Prosveta – BIGZ, 1977.
7. Fiamengo, Ante. *Saint-Simon i August Comte*. Zagreb: Naprijed, 1987.
8. Hobsbawm, Eric John. *Doba revolucije: Evropa 1789-1848*. Prevela Sanja Lovrenčić. Zagreb: Školska knjiga : Stvarnost, 1987.
9. Hobsbawm, Eric John. *Doba kapitala: 1848.-1875*. Prevela Sanja Lovrenčić. Zagreb: Školska knjiga : Stvarnost, 1989.
10. Kalanj, Rade. *Suvremenost klasične sociologije*. Zagreb: Politička kultura, 2005.
11. Milanović, Vladimir. *August Bebel i borbe u nemačkoj socijaldemokratiji*. Beograd: Rad, 1954.
12. Monteleone, Renato. "Radnički pokret i Druga internacionala". u *Povijest: Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.-1914.)*, uredio Enrico Cravetto, 247-288.. Zagreb: Europapress holding, 2008.
13. Pozzi, Regina. "Napoleon III., Drugo Carstvo i Komuna". u *Povijest: Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.-1871.)*, uredio Enrico Cravetto, 260-308. Zagreb: Europapress holding, 2008.

14. Sombart, Werner. *Proletarijat: slike i studije*. Preveo M. M. Kosić. Zagreb: Književna naklada Mirka Brejera, 1920.
15. “Društvene klase”, u *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 1. 9. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16318>
16. „Liberalizam“, u *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 31. 8. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36345>
17. “Proletarijat”, u *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 31. 8. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50618>